

Kirjandus

- Kaizberg, August** 1924. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. Tartu: Noor-Eesti.
- Käosaar, Juhan** 1961. Gustav Maltsi käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest”. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 75–88.
- Paatsi, Vello** 2009. Märtni Miti mälestused: sissejuhatuseks – Tuna, nr 1, lk 128–130.
- Paatsi, Vello** 2010. Märtni Miti mälestused IV. – Tuna, nr 3, lk 126–143.

Käsikirjalised allikad

- Gustav Malts**, [Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest] – EKLA, f 153, m 26: 1.
- Josep Heinrich Wirkhaus**, [Mälestusi vanematest ja vendadest-õdedest] – EKLA, f 169, m 120: 21.

doi: 10.7592/methis.v4i5-6.528

Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest

Gustav Malts

...iga üks seda kartis, et sarnane hirmus aeg veel tagasi wõib tulla.

Wana ema¹ oli kohe peale koha käest ära andmist oma pojad wallast wälja toimetanud. Kuda see temal korda läks, on mulle praegu arusaamatu. Nagu ma mäletan oli kihelkonna kõstrel see sugune luba olnud rahwale sedelid wõi passi anda, kellega wõis teise walda ehk linna elama minna. See luba oli aga siis kõstrel kui mõisa omanik wallast wälja minemise kirju ei annud. Aga et wana ema oma pojad kõik wälja toimetas see on tõsi. Wanem poeg Jüri oli Harju maale Kose kihelkonda läinud ja hiljuti ära surnud Kuiwajõe² kõrtsmiku noore lese kellel üks poeg oli omale naeseks wõtnud. Järgmine poeg Hans oli Tallinna ühte linakontori jooksu poisiks saanud. Minu isa oli sinna naabremõisa Udewale kärneri poisiks ja Juhan Jaani kiriku juurde Keika külase Oriku walda mõldre poesiks saanud.

Tüli, waewa ja tegemist oli emal wist küll olnud, enne kui poead kõik pesast wälja saiwad. Aga wana ema näib wahwa naene olema olnud. Sest kui ta poegi wälja toimetas, oli mõisa omanik walju käsu annud: et poead peab tagasi tooma. Mõisa omanik oli üks won Knoring.² Aga et se ise totter wõi pool nõdra meelne oli, siis oli seal üks, kui ma ei eksi Miilingi nimeline rentnik. See oli ähwardanud et kui ema poegi tagasi ei too, siis

1 Gustav Maltsa vanaema Mari.

2 Norra ja Udeva mõisad kuulusid von Knoringute suguvõsa ühele liinile. Kõnealune wõis olla Bogdan von Knoring (1744–1825).

nuhelda saab. Kui wanaema tema mitme kortse käsu peale poegi aga tagasi ei toonud, lasknud ta ema talli, kus sell aal nuhtluse koht igas mõisas oli wiia, ja lubanud emale 30 hoopu anda. Aga kui poead tagasi toob siis lubanud emale hea koha anda, ja poisid keda kodu tarwis ei ole mõisateenistusesse wõtta. Kui meelitused ega ähwardused ei ole aidanud lastud wahimees kes igas mõisas sell aal timuka ammetis oliwad witstega talli juurde tulla, et wastasele naesele nuhtlust anda. Seal annud ema armastus poegade eest naesele nii suguse julguse, et oma nais rusikaga talli ukse peale pörutanud ja öölnud: „Enne lasen oma liha luude pealt ära peksta, aga poegi ma tagasi ei too.”

Naise kindlad julgust nähes jätnud ometi herra oma ähwarduse teoks tegemata, ja lasknud ta koeu minna, ja lubanud poisid ise wangi wiisi tagasi lasta tuua. Seda ei ole ta aga iialgi suutnud tõeks teha, sest poisid jäiwad ometi endi kohtade peale kuhu ema neid oli toimetand.

Sell aal kui lugu poistega sündis ei olnud weel liig wõi famili nimegi, ja sellest tuli see naljakas lugu, et igal wennal ise liignimi sai. Wanem wend Jüri wõtnud omale isa nime järele Juhani poeg „Juhannsohn”. Hans olnud lina kontoris omale nimeks wõtnud „Stampelmann”. Kolmas wend Juhan kes selle aea sees Heinmanni walda Maltsweti koha peale, kas sulaseks wõi peremeheks? Ei ole mull teada, läinud wõtnud omale nimeks „Leinberg”. Sellest wennast saab minu kirjelduses pikemalt jutt olema.

Minu isa Tõnu kes Udewa mõisas kärneri poisiks oli wõtnud oma nimeks „Malts”. Mis mõttes, ehk mis põhjusel tema selle nime omale soowis ei saanud ma teada? Arwatawasti, nagu mäletaksin kadunud isa suust kuulnud, olla tema selles arwamises, et Juhanist wend keda koha järele Maltsweti Juhaniks sell aal, ja hiljemini hüüti, omale sarnatse nime wõttab. Siis wõtnud ka tema sarnatse nime, mida ka mina temast pärandasin.

Ka wana ema teine mees wõtnud omale ise moodi nime „Kurg”. Seda nime kandis minu wana ema, kes 1850 aastal ära suri, kui mina 13 aastad wana olin.

Mees oli juba paar aastad warem ette läinud.

Wana ema matusel ei olnud tema poegadest muud kui minu isa ja tema poolwenda Madis oma naesega. Teised pojad elasiwad sell aal Tallinnas.

Jürist wend teenis oma leiba woorimehe ammetiga. Hansul ja Juhani oliwad maead Tartu maantee ääres alewis. Et naad endi sündimise, ja ema surma paigast ligi 100 wersta kaugel oliwad, siis saatsiwad naad ainult matuse wara nagu toidu kraami, ja kiriku küünlaid, ise aga ei saanud naad tulla.

Sell pühal kui wana ema maeti, pühitseti Koeru kiriku juures uut surnu kabelid, ja wana ema mälestuseks saadetud küünlad ilustasiwad selle pühitsemise ja wana ema matuse toimetust.

Wana ema oli wist küll tubli ja akaja naesterahwas. Seda arwan sellest, et oma poead wiimane kui üks selgeste lugema oli õpetanud. Tema õpetuse metode oli nii olnud: ise oli woki kedranud, pois oli pahemal käel oma õpe raamatuga olnud. Kas õpe

raamat laulu raamat, katekismus, wõi koguni Kuke abits oli, seda mina ei tea, sest aabit-sad oliwad sell aeval koguni aruldased asjad. Paremal käel olnud kedrataw pea abi nõu, „witsa kimp”. See abi nõu oli sell aeval kodu ja koolis, kui neid aruldasi hariduse kohti olemas oli, kindel abi nõu. Õpilapsed kes sell aeval kunni 10–12 aastani neid tarwilisi alusriideid, mida püksid nimetakse, ei tunnud, vähemalt oma ihu ümber. Siis oli kodu õpetajal ja õpetajannal õige kerge waew, poisil särki üle pea tõmmata, ja ihu peale suuri tähti kirjutada. Sarnane õpetus kestis ala tihti, nii kaua kui lugemine pähe sai.

Weel imelikum oli aga see: et kõik 4 wenda kirjutada oskasiwad. Kust nad seda sell aeval aruldast kunsti õpisiwad on raske aru saada? Aga kirjutada naad oskasiwad. Koguni mitte kõige wiletsamalt. Sest kui me hiljem juba Krimmis elasime ja onud juba 70 aastate wanaduse ümber oliwad. Siis wahetasime iga iga ühega aastate jooksul kirjugi, ehk küll arwaste.

Minu isa kiri oli teiste hulgast kõige wiletsam. Aga aru sai siiski mis ta [---]³

[---] kirikherra hirmus tigidaks. Sõimas neid mitme nimedega, ja karjus: Teie hebe-matud, Teie suurhebe-matud, ei oskama mitte lugema. Teil tarwis witsad anda, witsad anda, et Teie õpib lugema!

Kust pidid need waesed õnnetumad orjahinged, kellel wahest wanemaidgi ei olnud?! lugemist õpima. Nime kaudu oliwad küll mõnes wallas nagu Metstaguse wallas kooli-majad. Aga kes oli siis koolmeister? Mõni küla taat kes ka endistweise ema woki kõrwas oli mõistuse-ta lugemist õpinud. Mis wõis nii sugune teistele õpetada? Ja kui ta ka kedagi õpetas mis ta ise oskas. Kus oli siis waestel inimestel wõimalik endi lapsi kooli panna, kes nii pea kui jalgu tugema akasiwad wedama peremeest teenima pandi? Ja õnnelik oli see wabadik ehk saunik, kes oma lapse teenima sai panna. Nooremad alla 10 aasta oleks wõinud jo ema kodu õpetada, aga waewalt oli kümne hulgast üks kes ise lugeda oskas. Ja mis lugemine seegi oli? Tähti oskasiwad mitmed, aga koku weerida oskas waewu mõni inimene.

Peale minu wiit elu aastad paniwad minu wanemad mind piiblid lugema. Esimesel aastal algas lugemine Taaweti laulu raamatust. Wiis lehte iga päew. Ja järgmistel aastatel 10 lehte, kunni wana seaduse ja uue seaduse raamatud läbi saiwad, iga päew. Siis algasin jälle Piibli esimesest peatükist peale kunni Taaweti lauludeni. Kui mitu korda ma piibli alla kümnet eluaastad läbi lugesin ei tea ma ütelda? Aga et see mull hästi tutaw oli, seda ma mäletan.

Kui mõisa teeniate laps kaswasin ma peaaegu üksikult ülese. Teisi mängu sõbru mull ei olnud. Minu järgmised kaks õde suriwad enne ära kui naad ühe kuu wanused oliwad, ja kaks wiimast kes hiljem sündisiwad oliwad weikesed. Teised mõisa teeniad, peale

3 Siit kaks lehekülge puudu.

kubja kes naese mees oli ja külas elas, oliwad pois mehed. Need oliwad karjane Jaak, kutsar Willem, kilter Jaan, wahimees Jaak ja lamba pois Hindrek. Selle pärast ei olnud nagu nimetasin kedagi mängu seltsilist. Ainult küla koolmeister wigase jalaga kingsep A. Kuulberg elas oma lastega pool wersta mõisast eemal, seal käisin aru tihti nende lastega mängimas. Aga ainult suwel. Talwel pidin muidugi kodu alati olema.

Ühe koleda loo nägiaks pidin ma oma noores eluheas olema.

1845 aastal kewade Mai kuul kui noored lehed juba kopli kaskede otsas oliwad, sai minu isa Haljava mõisa baron Stakelbergi käest kirja: kus käsk oli, et kaheksaküm-mend witsa kimpu walmis teha, ja ühel nimetatud pääwal walla peremehed kõik mõisa kutsuda, kus tema baroni herra saada sõitma. Paron Stakelberg⁴ oli nende kahe mõisa Metstaguse ja Kautjala eestseisja, wõi kurator. Kas ta ka teiste kroonu mõisade üle walitseja oli seda ma ei tea?

Hirm ja ehmatus seda koledad käsku kuuldes hirmutas kõiki, nii mõisa kui walla elaniku-si. Sest keegi ei teadnud omal midagi süüd olema. Kelle tarwis oliwad see hulk witsu määratud? Kuulu järel oli Haljava baron Stakelberg Harjumaal, üks kõige hirmsamatest were jänulistest baronitest. Aga tänini ei olnud ta Järwa maal weel selle poolt tuntud.

Ühel ilusal pääwal warsti peale oma kirja saatmist sõitis hirmu walitseja nelja hobuse tõllaga kohale, kus walla peremehed juba wara homiku oliwad koku käsutatud. Hirmu ja wäristusega ootasiwad õnnetumad juba hommikust saati, kus baron lõuna eeli kohale sõitis.

Nüüd algas nuhtlus mis sugust selle mõisa õue peal wist enne ei olnud nähtud. Kõige esimene oli Älle külast „Kleeni Hans” kelle kallal baron oma were jänu kustutama akkas. Nimetatud mees oli minule selle poolest tuntud: et ta tihti mõisas käis. Kas ta mõni walla ametnik oli ei tea ma? Aga ta oli selle poolest mulle tähtjas, et tal suur kollane koer oli nagu wasikas, keda ma alati kartsin, ja kes alati peremehe kaasas käis. Koer oli ka selgi korral oma peremehe kaasas.

Minu wanemad paniwad minu tupa kinni ja kinnitasiwad mind et ma mitte enne toast wälja ei lähe kunni naad tagasi tulewad. Ise naad läksiwad üle koja teise tupa mille aknad herraste maade poole oliwad kust naad seda were tööd näha wõisiwad.

Kui nüüd kisa mis minu noore were tarretama pani algas, ei julgend ma enam üksi tuas olla. Hirmuga jooksin ma wälja, uks ei olnud lukus, sest luku ei olnudgi sell ukse, et wanemaid üles otsida. Ma kuulsin teises toas jutu kõminad, ja tegin ukse tasakesti lahti, ja nägin oma wanemad, kes ühe akna ees seisiwad ja wälja wahtisiwad. Ma läksin nii tasa kui wõisin ema selja taha ja waatasin tema kaenla alt läbi akna. Ja mis ma nägin see kaswatas mu hirmu weel kümne wõrra. Mees oli mõisa trepi ees pingi peal kõhuli.

4 Malts peab silmas Wolter von Stackelbergi (1786–1863), kes oli tol ajal Haljava mõisa omanik.

Üks mees hoidis peast ja teine istus jalgade peal et õnnetu ohwer liigudada ei saanud. Kolmas pidas timuka ammetid. Juures seisis suur pa ksu kõhuga herra kes vahest ette poole kummardus, vahest pea tagasi ja oma suure kõhu edasi aeas, vahest jälle külgede poole ennast paenutas, ja ühte lugu karjus: löö kõwemini, löö kõwemini!

Minu ema kelle suust ma iialgi kurja ega ropu sõna ei olnud kuulnud ütles: Oh sa saatan, näe kuda ta oma keha ja niuded [---]⁵

[---] meie tähtjas Eesti jutu kirjanik Eduard Wilde, oma „Mahtra sõda”, ja „Ania mehed”, raamatutes. Aga seda kõik on weel nii wähe selle koleduse kohta mis meie õnnetumad wanemad, ja esi wanemad ära on pidanud kannatama, nende waenlaste poolt, kes meile aea loolikult risti usu toojateks, „pastorite” ja muude nenda nimetatud „waimulikude” poolt kiidetakse!

Need kiidetud risti usu toojad ei olnud aga muud kui aealoolised rööwliid mis meie kalli kodumaa ja wabaduse tule ja mõegaga ära rööwisiwad. Rahwa mis tulest ja tapmisest üle jäiwad endile orjadeks tegiwad, keda naad hiljem kui oma warandust ehk karja loomi müüsiwad ja ostsiwad, ja tihti pealegi koerte wastu wahetasiwad.

Kui palju kirjeldatakse neegri orjade hirmsast viletsusest, Ameerikas ja lääne indias?! Kole ja sündant lõhestaw on see igawese needmise wäärt orja kauplus küll, kellele tänu Jumalale ometi nüüd ots peale on tehtud.

5 Järgnevad kolm lehekülge puudu.